

«Сунтаар А.П. Павлов аатынан 1 №-дээх орто уопсай үөрэхтээһин оскуолата»

Литература уруоктарыгар кинигэни аабыы

Суруйда: Кузьмина Елена Михайловна,
Сунтаар 1 №-дээх А.П. Павлов аатынан оскуола
саха тылын уонна литературатын учуутала

Сунтаар, 2025

Иһинээҕитэ

Кириитэ	3
1 баһа. Киһи олоҕор кинигэ суолтата.....	5
1.1. Кинигэни ааҕыы – сайдыы төрдө.....	5
1.2.Саха литературатын оскуолаҕа уорэтии билини туруга.....	6
2 баһа. Ааҕыыга интэриэһи үөскэтэргэ үлэ уопуттан	
2.1 Оҕону кытта кылааска үлэ.....	12
.	
2.2 Оҕону кытта дьиэҕэ төрөппүт үлэтэ	12
Түмүк.....	15
Туһаныллыбыт литература.....	17

Кириитэ

Саха норуотун баайа-дуола, сангарар санатын сиедэрэй симэбэ ийэ тылбытыгар түмүллэр. «Саха тыла үрүйэ уутунуу ыраас, сир симэбинии сиедэрэй», - диэн хохуйбута саха улуу суруйааччыта, ийэ тыл маастара Амма Аччыгыйа.

Ол эрэн, хомойуох иһин, кэлинни сылларга саха оҕолоро бэйэлэрин төрүт тылларын тумнан, үксүн нууччалыы сангарар буолбуттара харахха бырабыллар буолла. Ол биричиинэтэ оскуола оҕону сахалыы сангарарга үөрэппэтигэр буолбатах, хас да төрүттээх. Бастатан туран, тылга үөрэх, иитии барыта дьизэ кэргэнтэн сабаланаар. Төрөппүт сахалыы тылынан ыраастык санарбат, сыыс тылы туттар биитэр «нууччатымсыйар» буоллабына оҕото, биллэн турар, төрөөбүт тылын ылыммат. Оҕону сахалыы тылынан иитиигэ дьизэ кэргэн, төрөппүт оруола улахан.

Иккиһинэн, интернет ситимин, телевидение, компьютер эйгэтин кытта өр алтыһар буолан оҕолор кыра саастарыттан тугу көрөллөрүн, истэллэрин үтүктэн нууччалыы сангаран сабалыыллар.

Үсүһүнэн, оҕо нууччалыы да, сахалыы да уус-уран литератураны аабыта олус намтаата. Ол түмүгэр оҕо айар, ийэ тылынан толкуйдуур, сангарар дьоһура мөлтүүрө чуолкай. Киһи аймах үйэлэргэ айбыт муударана, үтүөтэ, куһағана, үрдүгэ – барыта кинигэбэ баар. Кинигэ быһаччы киһи ис туругар, өйүгэр-санаатыгар, олоһор дьайар кыахтаах. Кинигэни ааһар киһи элбэҕи билэр, сайдар, дириҥник толкуйдуур, олоһу ырыналаан көрөр буолар.

Үлэ тоҕоостооҕо. Төрөөбүт литература уроогар айымньыны аабы сүрүн миэстэни ылар. Ол эрэн кинигэни аахпат, сахалыы үчүгэйдик өйдөөбөт үөрэнээччилэр үөрэх тэтимин бытаардаллар. Ылыахтаах билиилэрин ситэ ылбаттар, ситэри арыллыбаттар. Онону оҕо сахалыы санардыы, кинигэ ааһарга интэриэһи тардыы саха литературатын уонна тылын үөрэтиигэ бу үлэ тоҕоостоох дии саныбын.

Объект: кинигэни аабы

Предмет: литература уроктарыгар оҕону аабыга үөрэтии-сайыннары тиигэ.

Үлэ сыала: Уус-уран айымньыны өйдөөн – дьүүллээн аабыга үөрэтэр ньымалары ырытыы, тобулуу, аабы суолтатын урдэтии.

Соруктара:

- Оџо айымньыны өйдөөн ааџарын туһугар, ааџы араас ньымаларын туһаны.
- Үөрэнээччи айымньыны ааџар уонна ылынар кыаџын сайыннарыы;
- Олоххо бэлэм, өй-санаа өттүнэн сайдыылаах личноһы иитэн таһаарыы;
- кинигэни ааџааһынга баар кыһалџалары ырытан көрүү
- оџоџо кинигэџэ интэриэһи тардар суолу тобулуу
- төрөппүтү кытта үлэни күүһүрдүү.

Ураты суолтата: Ханнык баџарар айымньыны ырытан көрдөххө, ыччакка ураты күүскэ дьайар кыахтаах өрүтүн булуохха сөп. Уус-уран айымньы ис хоһоонун үөрэнээччи таба өйдүүрэ, ырытара, чинчийэрэ кини киһи быһытынан иитиллэн тахсарыгар улахан суолталаах. Онон айымньыны сонурџатан аахтарыы, билиһиннэриин- ааџы уруогун биир сүрүн сорууга.

Саңалыы көрүү: Аныгы олох ирдэбилинен литератураны оскуолаџа үөрэтиигэ сыһыан уларыйда. Уус-уран айымньы, тизкис ааџыллан бүппүтүн кэннэ ырытар, бэйэ санаатын үллэстэр дьобуру сайыннарыыга айымньылаах үлэ ирдэнэр. Учуутал оџо тизкиһи өйдөөн –дьүүллээн, сыаллаан-соруктаан туһаайан ааџытын көџүлүүр буолуохтаах.

Үлэм сабаџалааһына: оџону кытта ситимнээхтик, айымньылаахтык үлэлээн, күн аайы үлэлэстэххэ оџо кинигэџэ интэриэһэ улаатар, сахалыы тылынан санарар, тылын саппааһа кэциир кыахтанар.

1 баһа. Киһи олоѳор кинигэ суолтата

2 Кинигэни ааѳыы –сайдыы төрдө

Саха ыала урут үтүө үгэстээбэ –киһи, күннээби үлэ уѳараабытын кэннэ сана кэлбит «Хотугу сулус», эбэтэр сана кинигэни доргуччу аахтаран истии буолара. Ол курдук Амма Аччыгыйын «Сааскы кэмин», Семен Данилов «Сурэх тэбэрин тухарытын», Николай Якутскай «Толкотун», «Комустээх уруйэтин», Эрилик Эрилистиин «Маарыкчаан ыччаттарын» онтон да атын суруйааччылар айымньыларын, билигин ааѳыллыбат буолбут, сункэн айымньылары ойбор хаалан хаалбыттар.

Кинигэни ааѳыы улаатан истэх аайы, улам системаланан, уорэх тугу ирдииринэн хото киирэн иьэр. Кинигэбэ ытык сыбыан ол кэмнэ оскуолаба, дьиэбэр, библиотекаба илэ биллэр буолан, оѳо да инэринэрэ тургэн эбитэ буолуо. Киһи туспэтийэн, дьоѳумсуйан истэбин аайы, ааѳар эйгэтэ да тэннэ уларыан иьэр буоллаба. Бэйэн чахчы интириэбиргиир, наадыаргын экирэтэн ааѳабын, оттон атын литератураны урдунэн –аннынан корууну да сороѳор кыайбаккын.

Ол эрэри кинигэ иитэр-уорэтэр, толкуйдатар урдук аналын хайдах да мэлдьэбэр сатаммат. Киһи аймах уйэлэргэ айбыт муудараба, утуотэ, куьабана, урдугэ – барыта кинигэбэ баар. Кинигэ быьаччы киһи ис туругар, ойугэр-санаатыгар, олоѳор дьайар кыахтаах. Кинигэни ааѳар киһи элбэби билэр, сайдар, диринник толкуйдуур, олоѳу ырыналаан корор.

Дьэ, ити улахан суолталаах духовнай баайбыт кун бугун тоѳо эрэ кэнники утуруллубут курдук. Билигин оскуола оѳолоро кинигэни ааѳаллара ахсааннаах. Хас биирдии ыал аайы телевизор, видео, интернет, сотовай телефон – онтон оѳо ордубат. Куну быьа уорэнэн эрэ буттэллэр хабыр, тымныы тыыннаах, нэгэй ис хобоонноох киинэлэри, охсуьуулаах, олорсуулээх ооньуулары куну супту ооньуулар, ойдорун бутуйаллар. Билигин 1 саастаах оѳоттон саѳалаан бары омук, туох да ойдобулэ суох мультитарын короллор.

Билинни сайдыылаах кэмнэ оѳо кинигэни ааѳыта биллэ намтаабыта биллэр. Специалистар бэлиэтииллэринэн, кэнники сылларга Россияба 30 – гар дылы саастаах ааѳааччы ахсаана 2 тогул аьыйабыта. Оттон оѳо 12 сааьыгар дылы иллэн кэмигэр

умсугуйан аахпат буоллабына – бу итэ5эс кэлин кыайан конноруллумуон соп эбит. Ол дэгиттэр сайдыылаах, дириҥ культуралаах, киэн ойдоох – санаалаах, аныгы олобу кытта тэҥнэ хардыылаһар киһи буоларга ыарахаттары уоскэтиэн соп.

Кинигэни аабы абыаабыт сурун биричиинэтинэн о5олор, ыччаттар, тороппуттэр да5аны сотовай телефонынан, компьютернай оонньуунан, араас киинэнэн улуһуйуулэрэ буолар. Онтон кинигэ билии – сайдыы торде буоларын умнумуохтарыҥ наада. Пушкин, Максим Горькай уо.д.а. билиилээх суруйааччылар кинигэттэн – аан дойду аатырбыт суруйааччылар буолбуттара.

Кинигэни умсугуйан аа5ар о5о солуута суох оонньуунан, телевизоры маньырынан, сотовай телефонынан дьарыктаммат, уорэ5эр кэмигэр бэлэмнэнэр, билиитэ бары предметтэргэ дэхси учугэй буолар. Кэлин урдук уорэххэ киирдэбинэ лексиялары бол5омтолоохтук истэр, тыла – оһо баай буолан конспегын ситиһиннэрэр, семинардарга, экзаменнарга, конференцияларга утумнаахтык бэлэмнэнэр, учугэйдик уорэнэр.

20-с уйэ талааннаах педагога Сухомлинскай «Оскотун о5о5о кыра эрдэбиттэн кинигэ5э таптал инэриллибэтэх буоллабына, кэлин кини дууһата кураанах буолуо5а» диэн тумуккэ кэлбитэ. Онтон немец ученайа Р. Лемон кэтээн коруутун тумугунэн, о5олор кыра саастарыгар, ол эбэтэр ордук 3-с кылааска, кинигэниситэ улэлэспэтэхтэринэ, 8 кылааска тийэн суруйуу, аабы нымаларынан кыайан туһамматтар: молтохтук аа5аллар, суруйаллар, уорэхтэригэр хаалан бараллар, билиилэрин таһыма кыра буолар, культурнай тэрээһиннэртэн тэийэхтэрин соп.

Выготскай «уус-уран литература киһини сырдатар, уйул5атын атын урдук таһымна таһаарарга олук ууар» диэн бэлиэтээн эппитэ. С.Маршак суруйааччы талаана баарын курдук аа5ааччы талаана эмиэ баар диэн бигэргэппитэ.

Кыра эрдэбиттэн кинигэни хасыһан, наадалаабын ыла уорэммит о5о интеллегэ куускэ сайдар, информацияны тургэнник анализтыыр, олоххо тургэн уонна соптоох быһаарыылары ылар.

Дьиз-кэргэн – оскуола – библиотека кыра кылааска о5о кыабын туһанан, тиһигин быспакка аабытын эрчийэн, туһалаах сатабылы, уоруйэ5и инэринэн кини салгыы ситиһиилээхтик уорэнэригэр бука – бары тирэх буолуохха наада.

1.2.Саха литературатын оскуола5а уорэтин билиини туруга.

Филиппова Н.И., Шишигина В.Р. «Литератураба сана программа» диэн ыстатыйаҕа «Народное образования Якутии» сурунаалга литератураны уорэтии сыалын-соругун туьунан манньк этэллэр: «Билинни кэмнэ литератураны уорэтии сурун сыалынан-соругунан сахалыы суруйуулар бастын холобурдарынан уорэнээччилэри кэрэ эйгэтигэр киллэрии, ийэ тыл уус-уран күүһүн, кэрэтин ойдуургэ уорэтии, тыл илбиьин, хомуьунун оьоьо кыра сааьыттан инэрии, торообут тылынан айыллар литератураны ойдоон, сатаан ааьарга уорэтии, аахпыты бэйэ сайдыытыгар туьанарга туьулааьын буолар». Кинилэр этэллэринэн, ханнык баьарар киьи урдук уус-уран таьымнаах айымньыны ааьыттаах дуобуйууну ылыахтаах. «Уус-уран айымньыны уонна кини геройдарын нонуо олоххо буолар быьыыны-майгыны сылыктыы, быьаара, сыаналыы уорэниэхтээх. Уус-уран айымньы оьоьо олоххо бэйэтин ойдобулун, ирдэбилин чопчулуугар комолоьуохтээх, торообут тылынан айыллар айымньы угэстэрин, кистэлэннэрин уонна ньымаларын билсиэхтээх, олоь холобурдарыгар эрчиллиэн оьо бэйэтин кыаьынан айар улэьэ кыттыьахтаах, дьобурун сайыннарыахтаах», - диэн бигэргэтэллэр.

Тумук ситиьиигэр 2 сыалы туруораллар: уорэнээччи билиитигэр уонна сатабылыгар ирдэбил; тылы сайыннарыыга ирдэбил.

Филиппова Н.И., Шишигина В.Р., Максимова М.Е. «Норуот айымньыта уонна литература» диэн 5-11 кылаастарга аналлаах программаларыгар орто оскуолаба уорэтии билинни кэмигэр манньк сыалы-соругу туруорбуттара:

- сахалыы литератураны сэргээн, кэрэхсээн, сатаан, ойдоон ааьарга уорэтии; аахпыты бэйэ сайдыытыгар туьанарга туьулааьын;
- ийэ тыл уус-уран кууьун, кэрэтин, тыл илбиьин, хомуьунун, оьо кыра сааьыттан инэрии;
- уус-уран айымньыны, араас геройдары туьанан торообут норуот олоьун, историятын, культуратын, угэстэрин, сизэрин-майгытын арыйыы; киьи аналын, олоьу дирининк таба ойдуургэ уорэтии;
- торообут тылынан уус-уран айымньыны айыллар угэьин, кистэлэнин, араас ньыматын билиьиннэрии;
- уорэнээччи айымньылаахтык толкуйдуур уонна айар дьобура тобулларыгар суол аьыы;
- уус-уран айымньыны уран тыллаах, ураты дьобурдаах, талааннаах дьон айарын ойдотуу.

«Онон оскуолаба литература уруогун сурун анала - уорэнээччи торообут тыл, фольклор уонна литература норуод духовнай баайа, кьи ойо-санаата тобуллар, тутугулар, майгыта-сигилитэ ситэр, арыллар, истин, ыбирэх иэиитэ уьуктар эйгэтэ буолар диэн ойдууруг ситиьи», - диэн этэллэр.

Саха литературатын орто оскуолаба уорэтэр программаны онорорго маннык сурун туьаайылары тутуспуттар:

1. Норуот тылынан уус-уран айымньыта сахалыы уус-уран литература силиьэ, тордо буоларын аахсан, уус-уран литератураны фолькору кытта ситимнээн уорэтии.
2. Айымньыны идейнэй тосхолунан эрэ буолбакка, уус-уран ситиьитин, уорэнээччигэ сайдыыны, литературнай уорэьириини тоьо биэрэр кыахтааьын сыаналаан талы уонна таны.
3. Уус-уран айымньына айар ньыма арааьын, литература теориятын ойдобуллэрин тумэн, болохтоох биэрии. Ону уорэнээччи больойоро, бэйэтэ туттарга эрчиллэрэ.
4. Талан уорэтии уонна ааьы хайысхатын тутуьуу. Оьону бабаран туран уорэнэргэ, бэйэни сайыннарарга, бэйэ санаатын, сатабылын, дьобурун сыаналыьрга уьуйуу.
5. Уорэнээчигэ айарга уорэнэр, холоноор кыаьы биэрии, тэрийи, соптоох уоруйэьи, сатабылы инэрии, дьобура сайдарыгар ирдэбил туруоруу.

Онтон билинни оскуолаба литературнай айымньыны уорэтии албастара манныктар:

1. репродуктивнай - уорэтиллибити кэпсээн биэрии (уорэнээччи учууталга);
2. эвристическэй - кыра сананы булуулаах, кордооьуннээх (уорэнээччи сорудах онорор);
3. чинчийэр - бэйэлэрэ быьааран, толкуйдаан онороллор;
4. айымньылаах ньыма - обо бэйэтэ айан таьаарар.

Литература уруогар улэ коруннэрэ: суруйаллар, ааьаллар, истэллэр, толкуйдууллар, кэпсииллэр, сценарий суруйаллар, уруьуйдууллар, сценкалыьллар уо.д.а.

Билинни оскуолаба литература уруогун проблемалар: ис хобьооно, тутула, типалогията, кодьууьэ, ньымалара, учуутал оруола, уорэнээччи улэтэ.

Ис хобьооно:

1. уруок матырыйаала атын темалары кытта сибээзэ, бэриллэхтээх информация кээмэйэ уонна характера;

2. бэриллэхтээх информация оҕо саабынан бэрэбиэркэлэнэр. Ус дидактической сорукаах:

- актуализация;
- сана ойдобул уонна дьайыылар уоскуэбиннэрэ;
- билиини, уоруйэҕи сайыннарыы.

Онон билиини уруок тутула араас буолар. Билиини учуутал бэйэтин кыабынан, толкуйунан, матырыйаалынан корон уруок ытар. Билигин компьютер уйэтигэр араас элбэх уруоктары ытыахха сөп.

ФГҮӨС бырагырааммата 3 суолу тутуһар: *ааҕы уонна ырытыы, ааҕы уонна сэхэргэһии, бэйэ ааҕыта*. Маны сэргэ үөрэнээччини сайыннарыыга сүрүн тускулунан: *ааҕар дьоһуру, саңарар саңаны, суруйар дьоһуру, литературнай билиини сайыннарыы* диэн бэлиэтиир.

Ааҕыга көбүлээһин биир биллэр ньыматынан ааҕы үлэтин көдүүстээхтик тэрийии буолар. Айымньыны кытта үлэҕэ, бастатан туран, ааҕы араас ньымалара туһаныллаллар. Үөрэнээчи ааҕы араас көрүнүн баһылаахха диэн этиллэр. Онтон ааҕыттан араас сатабыл сайдар. Оҕо интэриэһиргээн аахтаҕына, айымньы ис хоһоонун толору өйдүүрү саарбаҕа суох. Онон ааҕы ис хоһоонун, суолтатын өйдөөн-төйдөөн ааҕарыгар үөрэнээчи дьарыгын көһүлүүр араас көрүнү туттабын:

- *учуутал ааҕыта*. Уйулҕа умсулҕаннаах, өй-санаа күүрүүлээх түгэнин оҕоҕо дьайар гына ааҕыахха сөп, оччотугар айымньыны ылынар, өйдүүр. Манна истэр дьоһур сайдар. Истэр дьоһура сайыннаҕына эрэ, оҕо уус-уран тылга аһыллыан, айымньыга тардыһыан, ааҕар дьоһура сайдыан сөп.

- *сыныһан ааҕы*. Хас биирдии оҕо тус бэйэтэ ыйыллыбыт кэрчиги ааҕан, айымньыны ырытарга, ис номоһун быһаарарга үөрэнэр.

- *хоһоонноохтук ааҕы*. Ааҕыллыбыт тиэкиһи учуутал биитэр үчүгэйдик ааҕар оҕо хомоһойдук хос аахтаҕына, ордук суолталаах, айымньы сүрүн санаата түмүллэр түгэнин (айылҕаны ойуулааһыны, персонаж уйулҕата оонньуур кэмин, киирсиилээх кэпсэтиини о.д.а) ордук өйдүүр, айымньыны ылынар, ырытыыга толкуйа тобуллар.

- *быһаарылаах ааҕы*. Уус-уран айымньыга көстөр өйдөммөт, ыарырҕаппыт тылларын ааҕы кэмигэр суолтатын быһаарар тоһоостоох..

- *быһаарсыылаах ааһыы.* Айымньыны ааһа олорон уустук, өйдөммөт тыллары учуутал үөрэнээччилэри кытта куолаан быһаарсаллар. Уус-уран тиэкиһи маңнайгы ылыныыны хайысхалыыр, ырытыыга бэлэмниир, кэпсэтиигэ тирэх буолар.

- *сорудахтаах ааһыы.* Айымньыны ырытыыга туһаайан ааһыыны тэрийиллэр. Ааһыах иннинэ сорудах бэриллэр, оччоһо оһо болһомтотун ууран ааһар. Тиэкиһи маңнай ааһар кэмнэ оһо болһомтотун ордук тардыхха сөп кэрчиги ааһыах иннинэ чопчу санааны арыйарга тиэрдэр сорудаһы биэриэххэ сөп.

- *бэлиэтэниилээх ааһыы.* Айымньыны ырытыыга туһаайан ааһыыны тэрийиллэр. Ордук суолталаах этиилэри сурунан бэлиэтэнэллэр. Биитэр схеманан, тирэх бэлиэнэн, эргономика ньыматынан бэлиэтээһини туһаныахха сөп. Бу үлэ кэлин айымньыны ырытыыга, суругунан үлэһэ тирэх буолар.

- *дорһоонноохтук ааһыы.* Оһолор биирдиилээн доргуччу ааһаллар, кылаас барыта истэр, онон оһо сыһата суох ааһарга кыһаллар. Истэн олорооччулар аахпыт оһо туохха сыыспытын ыйахтарын сөп. Манна оһо хайдах ааһара, тыһнара, туохха ордук сыһнара, ааһар тэтимэ барыта көстөр.

- *бүттүүн ааһыы.* Тиэкиһи бары бииргэ улаханлык саңа таһааран тэңнэ ааһаллар. Маннык ааһыыга бытааннык ааһар оһо түргэтиир, сатаан ааһар оһолору батыһан, кинилэргэ тардыһан ааһыыларын тэтимэ түргэтиир.

- *тэңнэ ааһыы.* Учуталы кытта тэңнэ ааһаллар. Хоһоону, чабырһаһы ааһарга туттуохха сөп. Сүрүннээн дьиэһэ ааһан кэлбиттэрин, биитэр искэ аахпыттарын кэннэ ытарга тоһоостоох. Бу ньыма оһону сурук бэлиэтин тутуһарга, куолаһы уларытарга, сөпкө тыһнарга, чуолкайдык саңарарга, дорһоонноохтук ааһарга уһуйар, ааһыы тэтимин эрчийэр.

- *тохтобуллаах ааһыы.* Уһун кээмэйдээх тиэкиһи ааһарга туттуохха сөп. Учутал ааһыыны саһалыыр, интэриэһинэй түгэнигэр тохтуур, салгыы оһолор бэйэлэрэ ааһаллар. Эбэтэр олбу-солбу аахтарыахха сөп. Бу ньыма ааһыан баһарбат, куттанар оһолору ааһыыга көһүлүүр.

- *оруолунан ааһыы.* Сүрүннээн драматическай айымньыны, үгэни ааһыыга туһаныллар. Персонажтар оруолларын үллэстэн ааһыыны таба тэрийдэххэ, оһолор сөбүлээн, умсугуйан ааһаллар, герой уобараһын арыйарга кыһаллаллар. Бу ааһыы ньымата уус-уран истэр, көрөр, айар дьоһурдара арыллыбыт оһолорунан аахтарар көдүүстээх.

- *сыабынан ааһыы.* Биир оһо кэрчиги ааһан бүппүтүк кэннэ, салгыы атын оһоһо аахтарыллар. Үөрэнээччи айымньыны ааһар кэмнэ болһомтолоох буолуутугар туһуланар. Биитэр кылгас тиэкис буоллаһына, биирдии этиинэн аахтарыахха сөп.

Манньк ньыманан биир урукка кылаас оѳотун бүтүннүүтүн аахтарары ситиһиллэр.

- *талан ааѳыы*. Айымньыны ааѳан бүтэн баран ордук суолталаах кэрчиккэ болѳомтолорун туһаайан хос аахтарыахха сөп. Эбэтэр

- *иһийэн ааѳыы*. Искэ ааѳыы айымньыны, суруйааччыны кытта биир бииргэ буолууга тирдэр. Оѳолор ааѳан баран, истэригэр толкуйдуу, ырыта үөрэнэллэр. Маны таһынан манньк хараѳынан ааѳыыга түргэнник ааѳар сатабыл эмиэ сайдар;

- *доргуччу ааѳыы*. Сурук бэлиэтин тутуһан улаханньк, доргуччу аахтарыы.

Ити курдук, айымньы ис хоһоонун өйдүүргэ сөп түргэннээхтик, таба интонациялаан ааѳар наадалаах. Бытааннык ааѳар оѳо айымньы ис хоһоонун ситэ өйдөөбөт, кини ааѳа сатыырыгар сырата барар, сорох тыл өйдөбүлүн быһаарбат буолан, ааѳыан баѳарбат, ааѳыыга тардыспат буолар. Сөп түргэннээхтик, өйдөөн ааѳар оѳо айымньы ис хоһоонун, сүрүн санаатын түргэнник өйдүүр, ааѳар айымньыга интэриэһэ үрдүүр.

2 баһа. Аабыыга интэриэһи үөскэтэргэ үлэ уопутуттан

2.1 Оҕону кытта кылааска үлэ

Бастакынан аабыы методикатыгар улахан уларытыыны киллэрбит киһинэн К.Д.Ушинский буолар. Кини научнай, уус-уран айымньылары аабыыга араас ньымалары сүбэлиирэ. Үөрэтиигэ туттар уонна көрдөрөр тэрили туһанары сүрүн принцибинэн ааҕара. Кини аахпыт ырытыыга, айылҕаҕа олох көстүүтүн кэтээн көрүүгэ улахан болҕомтотун уурбута. [3, с.87]

Өйдөөн аабыы методикатыгар Д.И.Тихомиров элбэх сүбэтин мунньан чопчу ыйыылары биэрбитэ. Логической толкуйдааһын сайдыыта улахан оруоллаабын бэлиэтиирэ. Этиини, айымньы чаастарын, былааны, хатылыыр, чингэтэр үлэлэри суолталаабынан ааҕара. [3, с.88]

Аабыы методикатыгар болҕомто сүрүннээн айымньыны аабыыга, ырытыыга, словарнай үлэҕэ, оҕо үлэтигэр, хатылааһынга, билиини бэрэбиэркэҕэ уурулар. Маннайгы кылаасан саҕалаан араас справочниктарынан туһанарга үөрэтэри сүбэлииллэр. Саатар аҕыйах мүнүүтэ, ол гынан баран хайаан да күн аайы, оҕо ааҕарын ирдиир ордук диир. Кыра кылаас оҕолоро аабыыга ыарырҕаталларын бу эрэ кэмгэ бопсуохха сөбүн этэр. Ыарырҕатар төрүөттэрэ үөрэҕи ылыныыларын уонна өйдөрүн сайдыытын кытта ситимнээх буоларын бэлиэтиир. [8, с.361]

Оҕо ааҕарыгар ыарырҕатар буоллабына төрүөтүн булар улахан суолталаах. Психическэй, этхаан өттүнэн оҕо сайдыыта араас буолар. Дислексиялаах оҕо ааҕар кэмигэр мэйии аранатыгар (кора головного мозга) электрическэй активность бытааннык барар. Онон эбии болҕомтото мөлтөбө, толкуйдуура эбиллэр. [17, с.3-9] Сидорова М.А. этэринэн, дислексиялаах, дислексияҕа чугас (предрасположенные, угрожаемые) оҕону эрдэ аахтара үөрэтэр ордук. Оскуолаҕа кэлэн сыһаларын көннөрүөхтээбэр, оскуола иннинэ үлэлэхэргэ сүбэлиир. [11, с.140]

Үгүс психологтар, логопедтар оџо санатын, ааџыытын бэрэбиэркэлииргэ нейрорпсихологическай ньымалары туһаналлар. Т.А.Фотекова, Т.В. Ахутина “Диагностика речевых нарушений школьников с использованием нейрорпсихологических методов” кинигэлэригэр тест методикатын туһаналлар. Онно ОНР-даах, ЗПР-даах оџолор саналарын, ааџыыларын тэннииллэр, кэһилли (нарушение) биричиинэтэ арааһын ыйаллар.

Сорох үөрэхтээхтэр, оџо лабырџаччы ааџарыгар тылы сэрэйэн ситэрэрин (прогнозирование читаемого) бэлиэтииллэр. Ол иһин тылы, этиини сөпкө ситэрэргэ, уларытарга соруудахтары сүбэлииллэр. [16, с.88] Ааџыах иннинэ оџону бэлэмнэниэхтээх. Уруок саџаланыыта ааџыах иннинэ бастаан тыынар, артикуляционной гимнастика ыытар ордук. Оџо санарар аппаратын бэлэмниибит. Онтон сыһата суох сүһүөхтэри, тыллары, этиилэри үтүктүү, чабырџах кириэхтэрин сөп (истэр аппарат).

Салгыы буукубалары, сүһүөхтэри, тыллары ааџан майгыннаһар эбэтэр уратылаһар өрүттэрин булууга эрчиллиилэр (көрөр аппарат).

Оџо интэриэһиргээн аахтаџына айымньы ис хоһоонун толору өйдүүрэ саарбаџа суох. Ол иһин уруоктарга эбии эрчиллиилэри, оонньуу-соруудахтары туһанар көдүүстээх.

а) Оџо өйдөөн хааларын, болџомтотун сайыннарага “Чаџылхан”, “Фотограф” оонньуулар, тыл суолтатын өйдүүргэ сана чаастара, этии араастара булкуспут соруудахтар үчүгэйдэр. Куруук дьарыктаннахха, тиэкискэ буукубалара букуллубут этиилэри дьаарыстыахтарын сөп. Этиигэ, абзацка, тиэкискэ баар тылы булуу оџо болџомтотун эмиэ сайыннара.

б) Уруокка ааџыы араас ньымаларын туһанар ордук. Уруок саџаланыыта 5 мүнүүтэлээх ааџыы, хоруна, жужжащее, шадящее, оруолларынан, сыабынан, талан, дискэнэн (диафильм) ааџыы.

в) Аахпыты толору өйдүүргэ тиэкискэ аат толкуйдааһын, кэпсээни ситэри, ыйыты толкуйдааһын, ис хоһоонунан сөп түбэхэр ох тыллары, өс хоһооннору, иллюстрация талы, тиэкис этиилэрин дьаарыстааһын, кроссвордар, викториналар, инсценировкалар.

г) Уруогу бэйэтин эмиэ интэриэһинэй форманан ытыахха сөп: оонньуу-уруок, викторинауруок, айан-уруок уо.д.а.

Үчүгәйдик ааҕарга элбэхтик ааҕар туһалаах. Ол инниттэн төрөппүттэри, библиотекарар кытта утумнаахтык үлэлиир наада. Бу курдук, оҕо ааҕарыгар ыарырҕатар биричиинэлэрин булуу, ону туоратарга элбэх үлэ ытыллара ирдэнэр.

Ааҕааччыны иитии – учуутал сүрүн сыала-соруга.

1. Алын кылаастар кабинеттарыттан саҕалаан хас биирдии кылааска библиотека баара хайаан да наадалаах. Саастарынан көрөн сөптөөх кинигэлэри ааҕалларыгар, урукка туһанарга. Остуоруйалар, оҕо суруйааччыларын кинигэлэрэ, сериялар, атластар, справочниктар, өйү сайыннарар оонньуулаах, соруудахтаах кинигэлэр ордук оҕо интэриэһин тардаллар.

2. Оҕо хаһыаттарын, сурунаалларын кылааһынан суруйтарыахха сөп..

3. Бэйэм кинигэ уларсарбын куруук көрдөрөбүн, туохха туһанарбын кэпсиибин. Уус-уран литература, саҕа кинигэ, хоббига туттар кинигэлэрим буолаллар.

4. Кинигэни син биир киһи суруйар диэн, автор туһунан төһө билэрбин кэпсиибин. Суруйааччылар оҕо саастарын, айымньыларын кэпсээн интэриэһи тарда сатыбын.

5. Урук кэмигэр араас презентациялары, дискэлэри туһанабын. Презентация онорорго Power Point, Киностудия Windows Live, Movie Maker программаларынан үлэлиибин. Матырыйаалларбын бэйэм хаартыскаларбыттан, кинигэни, журналы, урукку откыткалары сканердаан, ардыгар Интернеттэн булан танабын. Музыканы, ырыалары, айылҕаҕа көтөрдөр, араас харамайдар саналарын куруук мунньабын.

6. Кылаас, оскуола иһинэн ытыллар викториналарга кытталларын көбүлүүбүн.

7. Оҕолор айар үлэлэрин улуус, республика хаһыаттарыгар, сурунаалларыгар бэчээттэтэбин.

Ү. Оскуоланы түмүктүүлэригэр айбыт үлэлэрин барытын бэчээттээн, дисккэ хаартыскалары, видеолары кытта киллэрэбин.

7 Манньык ситимнээтэххэ, оҕо уонна төрөппүт үлэтин харыстаан, тиһэн, бэртээхэй матырыйааллары мустахха, үлэ түмүгэ көстөр.

2.2 Оҕону кытта дьиэҕэ төрөппүт үлэтэ

О5о кинигэни аа5ытын салайы, хонтуруоллааын, учууталлар, тереппутэр, библиотека улэыиттэрин етгуттэн баара ордук кедьуустээх буолар.Ол инниттэн биыги бэйэбит эмиэ активнай аа5ааччылар буолуохтаахпыт, о5олорбут аа5ар кинигэлэрин интириэстэрин билиэхтээхпит.

Билигин о5о литературата диэн олох киэн бай5ал буолла5а.Сылга тыбынчанан араас ааттаах кинигэ о5о кинигэтэ тахсар.Дьэ, манна тереппут иннигэр «Мин о5обор ханнык кингэни аахтарыахпын себуй-диэн боппуруос тирээн кэлиэхтээх.Оччотугар тереппут учууталы, библиотекары кытта ыкса сибээстээхтик улэлиирэ наада.Кинилэр субэлэринэн кылаас тас ертугэр аа5ылар айымньылар испиибэктэрин оностон,о5ото аа5арын хонтуруоллуохтаах.Кинигэ эрэ барыта биир буолбат.О5о сааыгар сеп тубэспэт,ыарахан,ейдеммет тыллардаах кинигэни аа5арын бобуохха сеп.О5о кинигэ5э интириэын кебуппэккэ сылдьан куус еттунэн аахтара сатыыр олох табыллыбат.Манньк ньыма о5ону кинигэттэн тэйитэр.

Сана аа5ан эрэр о5о5о эбэтэр мелтехтук аа5ар о5о5о улахан шриффтээх,дьэрэкээн ойуулардаах,элбэх хартыыналардаах тэттик кинигэни булан бэриллиэхтээх. О5о тее да 3-4 кылааска уерэннэр кыайан аахпат дуу бытаан дуу буолла5ына тэттик кэпсээннэрдээх кыра кинигэттэн аахтарар ордук. Сыйа аа5ар дьо5уру сайыннарыллыахтаах. Дьэ, бу а5ыйах сылтан «Бичик» издательство о5о5о септеех сурдээх учугэй кинигэлэри бэчээттэн табаарар буолла. О5о эрэ интириэын тардыах дьэрэкээн ойуулар,хартыыналар,кинигэ оформленията сурдээх хаачыстыбалаах. Онон тереппут кинигэни ханнык ба5арар киоскаттан, ма5аыынтан атыылаан булан аахтарын сеп.

Билинни о5о син биир олох ирдэбилинэн компьютеры сатыахтаах. Онон куннэ5и режими септеехтук наардаан бириэмэлээн оонньотор наадалаах. Хас биирдии оскуола5а уерэнэр оболоох тереппут кунннэ5и режим оностуохтаах. Компьютерга,телевизорга,уруок аа5ытыгар, кинигэ аа5ытыгар тус- туспа бириэмэ биэрэн ону тутуьарга уерэниэхтээхтэр.

Тереппут о5о аа5арын системалаахтык аахтарарга кьыаллыахтаах. Ол эбэтэр биир кун аахтаран баран быра5ан кэбиспэккэ кун аайы бириэмэтиттэн бириэмэтигэр аахтарда5ына учугэй тумуктэри ситиьин сеп.Учугэй кинигэни аа5ыы – бу о5о оло5ун потребноа буоларын эбэтэр суунар, аьыр, утуйар наадатын курдук куннэ5и олох нуормата буолара наада.Оччо5о о5о кинигэни дьиннээхтик сатаан аа5арын ситиьиэххэ сеп.

Куннэ о5о саатар 1 чааы кинигэ,хааыат,журнал аа5ытыгар аныыра буоллар бу улахан ситиьи буолуо этэ.Мань ситиьэр сыалтан улахан бол5омто о5о кыра сааыттан аа5арыгар бол5омтону ууруохха наада. О5о улам улаатта5ын аайы аралдьыйара элбээн интириэ5э кэнээн иьэр, оччо5о кыра сааыгар кинигэ5э умсугуйуу уескээбэтэх буолла5ына мань ситиьэр уустук буолар .Сорох терешпуттэр: «Ээ,чэ аахпата туох буолуой,доруобай эрэ буоллун, улаатта5ына бэйэтэ аа5ар буолуо»-диэччилэр.Кырдьык о5о кинигэтэ суох доруобай улаатыан сеп ,киьи теруе5уттэн кинигэни таптыыр буолбат , ол гынан баран улуу педагог Сухомлинской эппитин курдук, бу о5о духовнай ейе-санаата ,моральной да еттунэн аа5ар оболортон итэ5эстээх буолар.Билии-керуу еттунэн этэ да барыллыбат.Улахан кылааска та5ыстахтарына кинигэ5э интириэ5и уескэтэр уустук буолар.

О5ону аа5ыыга көбүлээһиннэ манньк үлэ көрүңнэрэ сыалын ситтэ5инэ:

- о5о аа5ыыга интэриэһин көбүлүүр,
- үөрэтиллэр матырыйаалы сэргээн истэр, өйдүүр,
- үөрэх дэгиттэр үөрүйэхтэрин баһылыыр кыахтанар,
- аа5ар, ырытар, кэпсиир, айар дьо5ура сайдар,
- билиитэ-көрүүтэ кэңиир, дьулуура үрдүүр,
- санаатын сааһылаан этэр, суруйар, айымньылаахтык толкуйдуур буолар,
- сыал –сорук туруорунан үлэлии үөрэнэр.

Түмүк

Киһи аймах үйэлэргэ айбыт муудараһа барыта кинигэ5э баар. Кинигэ быаччы киьи ис туругар, ойугэр-санаатыгар, оло5ор дьайар кыахтаах. Кинигэни аа5ар киьи элбэ5и билэр, сайдар, диринник толкуйдуур, оло5у ырыналаан корор

20-с уйэ талааннаах педагога Сухомлинской «Оскотун о5о5о кыра эрдэбиттэн кинигэ5э таптал инэриллибэтэх буолла5ына, кэлин кини дууһата кураанах буолуо5а» диэн тумуккэ кэлбитэ. Онтон немец ученайа Р. Лемон кэтээн коруутун тумугунэн, оболор кыра саастарыгар, ол эбэтэр ордук 3-с кылааска, кинигэни кытта ситэ улэлэспэтэхтэринэ, 8 кылааска тийээн 1\3 суруйуу, аа5ыы ньымаларынан кыайан туһамматтар: молтохтук аа5аллар, суруйаллар, уорэхтэригэр хаалан бараллар, билиилэрин таһыма кыра буолар, культурнай тэрээһиннэртэн тэйиэхтэрин соп

Выготский «уус-уран литература киһини сырдатар, уйулбатын атын урдук таһымна таһаарарга олук уурар» диэн бэлиэтээн эппитэ. С.Маршак суруйааччы талаана баарын курдук ааһааччы талаана эмиэ баар диэн бигэргэппитэ.

Кыра эрдэбиттэн кинигэни хасыһан, наадалаабын ыла уорэммит оҕо интеллегэ куускэ сайдар, информацияны тургэнник анализтыыр, олоххо тургэн уонна соптоох быһаарыылары ылар. Дьэ-кэргэн – оҕуола – библиотека кыра кылааска оҕо кыабын туһанан, тиһигин быспакка аабытын эрчийэн, туһалаах сатабылы, уоруйэби инэринэн кини салгыы ситиһиилээхтик уорэнэригэр бука – бары тирэх буолуохха наада.

Туһаныллыбыт литература

1.
ввакумов П. Д., Попов С. А. — Тумат «Суурбэһис уйэ кэпсээнньиттэрэ», Дь., «Бичик», 2000.
2.
льбеткова Р. И. «Активные формы преподавания литературы» (лекции и семинары на уроках в старших классах), М., «Просвещение», 1991.
3.
нтонова Л. Г. «Педагогический дневник и личность учителя» (учебное пособие), М., изд —во «Флинта», «Наука», 1998.
4.
ашарина З. К., Максимова П. В., Семенова В. Г. «Урун тулук мелбестуур»,

Дь., «Бичик», 2001.

5.

огданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. «Методика преподавания литературы», М., «Академия», 1999.

6.

ириллин Д. В., Павлова В. П., Шевков С. Д. «Писатели земли Олонхо» (биобиблиографический справочник), Дь., «Бичик», 2000.

7.

ондакова У. Ф. «Вербальные игры как средство повышения профессиональной подготовки будущего учителя» (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук), Якутск - 2002.

8.

ондакова У. Ф. «Тыл оонньуута», Дь., 1994.

10.

ульневич СВ. «Педагогика личности от концепций до технологий» (учебное пособие), Ростов — на — Дону, ТЦ «Учитель», 2001.

11.

атериалы республиканской научно — практической конференции «Новые информационные технологии», Я., 2001.

12.

иколаев И. И. «Эпоха», Я., 2002.

13.

корокова В. Б. «Этигэн сурэх айманар тойуга», Дь., «Бичик», 2002.

15.Палат Е. С, Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В., Петров А. Е. «Новые педагогические и информационные технологии в системе образования», Москва, «Академия», 2000.

16.

авлов А. Н. — Дабыл, Афанасьев Л. А. — Тэрис «Ташса», Дь., «Бичик», 2001.

17.

оликарпова Е. М. «Хоьоонноохтук аабыы», Дь., 1992.

18.

оликарпова Е. М. «Литература уроуга — айар улэ», Дь., 1999.

19.

опова М. А. «Саха терут культурата» (1 чааба), Дь., 1993.

20.

опова М. А. «Саха терут культурата» (4 чааба), Дь.,

21.

опова М. А.. Павлов А. Н. «Саха угэтин терутейдебулэ», Дь., «Бичик», 2000.

23.

аввинов В. М., Додока С. Н. «Информационные технологии в образовании» (тезисы выступлений и докладов), Я., 2001.

24.

еменова А. Д. «Коллективный способ обучения» (в помощь учителю), Я., 1995.

25.

елевко Г. К.

26.

мелкова З. С. «Педагогическое общение» (теория и практика учебного диалога на уроках словесности), М., изд — во «Флинта», «Наука», 1999.

27.

илиппова Н. П., Шишигина В. Р., Максимова М. Е. «Норуот айымньыта уонна литература» (саха оскуолатын программата), Дь., 1996.